

लोकसाहित्य : सामाजिक व सांस्कृतिक अभिसरण

- वसुमती पाटील

समाज निरंतर चालणारी प्रक्रिया आहे. साहित्य हे समाजाचे आणि संस्कृतीचे रूप अभिव्यक्त करीत असते. संस्कृती मानवी समूहाला ज्ञान, श्रद्धा, रूढी-परंपरा, कौशल्ये आदींच्या नियमनातून जीवनमूल्ये प्रदान करीत असते. त्यानुसार समाजातील अनेक पिढ्या त्यांचा लेखकांशी असलेला सहसंबंध, आदान-प्रदान यामुळे त्यांची जीवन जगण्याची एक विशिष्ट शैली निश्चित असते. समाजात राहणाऱ्या सर्व व्यक्तींना समूहजीवनासाठी परंपरा महत्त्वपूर्ण असतात. लोकसमूहाचा, पारंपरिक लोकजीवनाचा शब्दबद्ध आविष्कार म्हणजे लोकसाहित्य होय. समूहाच्या क्रिया-प्रतिक्रिया समूह प्रवृत्तिमूलक असतात. स्वतःचे अस्तित्व आणि परंपरा जोपासणारा लोकसमूह हा अभिव्यक्त होत असतांना त्यात सहजपणा असतो. भाव विचारांची ही सहज अभिव्यक्ती एका पिढीकडून पुढील पिढीकडे सहज चालत येते. त्यामागे अनुभव आणि शहाणपण परंपरेने आलेले असते. समूहाकडून अनुभवमूलक शहाणपण जतन करण्याच्या प्रवृत्तीतूनच सामूहिक संकेत, रूढी, परंपरा, विधि-निषेध इ. गोष्टी पुढे आल्या. अर्थात लोकसमूहाने घेतलेल्या अनुभवांचे हे लौकिक ज्ञान असते. परंतु या सर्व गोष्टींमध्ये होणारे परिवर्तन संथ गतीने होत असते. पर्यायाने ते लोकांमध्ये रूजतात व त्यांना झुगारून देणे समाजाला कठीण असते. अशा प्रकारे लोकसाहित्य हे समाजाशी एकरूप असते. तर संस्कृती ही समाजजीवनाचे संघटन करीत असते.

लोकमानस अभिव्यक्त करणाऱ्या लोकसाहित्यामध्ये लोककथा, लोकगीते, लोकनाट्य, उखाणे, म्हणी, सण-उत्सव, लोक-श्रद्धा, लोकविश्वास, लोकभ्रम, रूढी-प्रथा, लोककला अगदी पारंपरिक व्यवसाय

इ. चा समावेश झालेला असतो. त्या अनुषंगाने लोकसाहित्यामध्ये सांस्कृतिक जीवनाची अखंड परंपरा दिसून येते. तसेच त्यामध्ये मनोरंजनासोबत उद्बोधन करण्याचा हेतू देखील समाविष्ट आहे. भारताच्या वेगवेगळ्या राज्यांमध्ये तेथील प्रदेश विशिष्ट संस्कृतीचे व लोकाचारांचे दर्शन घडविणारे लोकसाहित्याचे विविध अंग दिसून येतात मग ते लोककथा, लोकनाट्य, विधि-परंपरा, सण-उत्सव इ. कोणत्याही माध्यमातून होय.

लोकसाहित्याची व्याप्ती सर्वस्पर्शी आणि विस्तृत आहे. प्रत्येक देश, राज्य यांना वैविध्यपूर्ण संस्कृती असते. आज वाढत्या दळणवळण व प्रसारमाध्यमांमुळे मात्र त्यांच्या सामाजिक व सांस्कृतिक सीमा अस्पष्ट झाल्या आहेत. माहिती तंत्रज्ञानाच्या आजच्या युगात लोकांची मनोरंजनाची, रसानुभूतीची माध्यमे ही बदलली आहेत. आज आपल्या श्रद्धा, अभिवृत्ती, परंपरा डळमळीत होतांना दिसतात. लोकसाहित्य, लोककथा किंबहुना आपला सांस्कृतिक वारसा याविषयी आजची पिढी उदासीन आहे. बदलत्या जीवनाचे तपशील लोकसाहित्यात उमटतात. आविष्कारांचे स्वरूप बदलतात. तेव्हा लोकसाहित्य हे सामाजिक व सांस्कृतिक एकता साधण्यासाठी उपयुक्त असू शकते. या संदर्भात पाहिल्यास एक बाब निश्चित जाणवते की अलीकडे जेव्हा जगातल्या देशांवर कोणत्या संस्कृतीचे स्वामित्व राहणार या प्रश्नावर विचारमंथन होऊ लागले आहे. त्यादृष्टीने आपला सांस्कृतिक वारसा जपणे आवश्यक आहे हे नाकारता येणार नाही. कारण कोणत्याही राष्ट्राची ओळख ही त्याच्या समृद्ध आणि गौरवशाली संस्कृतीने होत असते.

'अभिसरण' या शब्दाचा सरळ, सोपा अर्थ 'वाहणे', 'पुढे सरकणे' असा होय. लोकसाहित्यात

अनुक्रमणिका

	पृ.क्र.
१) वारकरी संप्रदायाचे सांस्कृतिक योगदान - श्रीराम गडकर	०१
२) आंबेडकरवाद आणि मराठी साहित्य - संतोष पवार	०७
३) दलित साहित्य आणि सांस्कृतिक संघर्ष - भाऊसाहेब नन्नवरे	१२
४) सांस्कृतिक विचार आणि प्रबोधनपर नाट्यपरंपरा - रमेश माने	१७
५) गुलजार यांच्या चित्रपटांतील स्त्रीव्यक्तिरेखा: सांस्कृतिक समीक्षेच्या दृष्टिकोनातून केलेला अभ्यास - नीतिन आरेकर	२५
६) सत्यशोधक समाजाने हाताळलेले रचनाबंध - रंजना कदम	३९
७) मराठीतील प्रायोगिक नाटक - हरेश शेळके	४५
८) नव्वदोतरी महानगरीय मराठी कथा - कीर्ती मुळीक	५१
९) १९४५ ते १९६० या काळातील मराठी नाटक : सांस्कृतिक संक्रमण - रवींद्र साखरकर	५७
१०) दलित स्त्रीआत्मकथनातील सांस्कृतिक विचार - ज्ञानेश्वर कांबळे	६२
११) नियतकालिके आणि सांस्कृतिक संकल्पना - ईश्वर ढोले	६८
१२) कृषिलोकसांस्कृतिक, जडणघडण आणि कोकणातील नागपंचमी विषयक लोकवाङ्मय - बाळकृष्ण लळीत	७५
१३) ख्रिस्ती साहित्याचे वसाहतिक काळातील सांस्कृतिक योगदान - अतुल चौर	८२
१४) लोकसाहित्य : सामाजिक व सांस्कृतिक-अभिसरण - वसुमती पाटील	८६
१५) संत एकनाथांची भारुडे आणि सांस्कृतिक जडणघडण - भाग्यश्री पाटील	८९
१६) सांस्कृतिक जडणघडणीमध्ये 'आमची श्रीवाणी'चे योगदान - मीनाक्षी बन्हाटे	९४
१७) का. स. वाणी संस्थेचे सांस्कृतिक योगदान - शोभा शिंदे	९९
१८) स्त्रीवादी साहित्य- सांस्कृतिक दृष्टिकोन 'वादळवाट', 'रानफूल' आणि 'शब्दरूप आले मुक्या भावनांना'- संदर्भात - माधव कदम	१०६
१९) वसंत नरहर फेणे यांच्या "आत्मा आणि कात'या कथेचे मानसशास्त्रीय आकलन" - सीमा कदम	११०

व असे नाही.

PRINCIPAL
T.S.S.'s. Smt. V.U. Patil Arts &
Late Dr. B.S. Desale Science College
Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule

लोकसाहित्य : सामाजिक व सांस्कृतिक अभिसरण

- वसुमती पाटील

समाज निरंतर चालणारी प्रक्रिया आहे. साहित्य हे समाजाचे आणि संस्कृतीचे रूप अभिव्यक्त करीत असते. संस्कृती मानवी समूहाला ज्ञान, श्रद्धा, रूढी-परंपरा, कौशल्ये आदींच्या नियमनातून जीवनमूल्ये प्रदान करीत असते. त्यानुसार समाजातील अनेक पिढ्या त्यांचा लेखकांशी असलेला सहसंबंध, आदान-प्रदान यामुळे त्यांची जीवन जगण्याची एक विशिष्ट शैली निश्चित असते. समाजात राहणाऱ्या सर्व व्यक्तींना समूहजीवनासाठी परंपरा महत्त्वपूर्ण असतात. लोकसमूहाचा, पारंपरिक लोकजीवनाचा शब्दबद्ध आविष्कार म्हणजे लोकसाहित्य होय. समूहाच्या क्रिया-प्रतिक्रिया समूह प्रवृत्तिमूलक असतात. स्वतःचे अस्तित्व आणि परंपरा जोपासणारा लोकसमूह हा अभिव्यक्त होत असतांना त्यात सहजपणा असतो. भाव विचारांची ही सहज अभिव्यक्ती एका पिढीकडून पुढील पिढीकडे सहज चालत येते. त्यामागे अनुभव आणि शहाणपण परंपरेने आलेले असते. समूहाकडून अनुभवमूलक शहाणपण जतन करण्याच्या प्रवृत्तीतूनच सामूहिक संकेत, रूढी, परंपरा, विधि-निषेध इ. गोष्टी पुढे आल्या. अर्थात लोकसमूहाने घेतलेल्या अनुभवांचे हे लौकिक ज्ञान असते. परंतु या सर्व गोष्टींमध्ये होणारे परिवर्तन संथ गतीने होत असते. पर्यायाने ते लोकांमध्ये रूजतात व त्यांना झुगारून देणे समाजाला कठीण असते. अशा प्रकारे लोकसाहित्य हे समाजाशी एकरूप असते. तर संस्कृती ही समाजजीवनाचे संघटन करीत असते.

लोकमानस अभिव्यक्त करणाऱ्या लोकसाहित्यामध्ये लोककथा, लोकगीते, लोकनाट्य, उखाणे, म्हणी, सण-उत्सव, लोक-श्रद्धा, लोकविश्वास, लोकभ्रम, रूढी-प्रथा, लोककला अगदी पारंपरिक व्यवसाय

इ. चा समावेश झालेला असतो. त्या अनुषंगाने लोकसाहित्यामध्ये सांस्कृतिक जीवनाची अखंड परंपरा दिसून येते. तसेच त्यामध्ये मनोरंजनासोबत उद्बोधन करण्याचा हेतू देखील समाविष्ट आहे. भारताच्या वेगवेगळ्या राज्यांमध्ये तेथील प्रदेश विशिष्ट संस्कृती व लोकाचारांचे दर्शन घडविणारे लोकसाहित्याचे विविध अंग दिसून येतात मग ते लोककथा, लोकनाट्य, विधि-परंपरा, सण-उत्सव इ. कोणत्याही माध्यमातून होय.

लोकसाहित्याची व्याप्ती सर्वस्पर्शी आणि विस्तृत आहे. प्रत्येक देश, राज्य यांना वैविध्यपूर्ण संस्कृती असते. आज वाढत्या दळणवळण व प्रसारमाध्यमांमुळे मात्र त्यांच्या सामाजिक व सांस्कृतिक सीमा अस्पष्ट झाल्या आहेत. माहिती तंत्रज्ञानाच्या आजच्या युगात लोकांची मनोरंजनाची, रसानुभूतीची माध्यमे ही बदलली आहेत. आज आपल्या श्रद्धा, अभिवृत्ती, परंपरा डळमळीत होतांना दिसतात. लोकसाहित्य, लोककथा किंबहुना आपला सांस्कृतिक वारसा याविषयी आजची पिढी उदासीन आहे. बदलत्या जीवनात तपशील लोकसाहित्यात उमटतात. आविष्कारांचे स्वरूप बदलतात. तेव्हा लोकसाहित्य हे सामाजिक व सांस्कृतिक एकता साधण्यासाठी उपयुक्त असू शकते. या संदर्भात पाहिल्यास एक बाब निश्चित जाणवते की अलीकडे जेव्हा जगातल्या देशांवर कोणत्या संस्कृतीचे स्वामित्व राहणार या प्रश्नावर विचारमंथन होऊ लागले आहे. त्यादृष्टीने आपला सांस्कृतिक वारसा जपणे आवश्यक आहे हे नाकारता येणार नाही. कारण कोणत्याही राष्ट्राची ओळख ही त्याच्या समृद्ध आणि गौरवशाली संस्कृतीने होत असते.

'अभिसरण' या शब्दाचा सरळ, सोपा अर्थ 'वाहणे', 'पुढे सरकणे' असा होय. लोकसाहित्यात

सामाजिक आणि सांस्कृतिक अभिसरण या अनुषंगाने पाहिल्यास लोकसाहित्यात मानवी मनाचा अनुभव वेगवेगळ्या भाव-भावनांसह, सामाजिक पातळीवर प्रकट करतांना लोकसंकेत, रूढी-प्रथा, विधी-संस्कार, इ. माध्यमांचा वापर केलेला दिसतो. त्यादृष्टीने संस्कृतीचे हे संचित प्रवाहीपणे परंपरेने समाजजीवनात संक्रमित होत असते. लोकसाहित्य नवनवीन बदल स्वीकारते. जुने काही टिकवून नवे स्वीकारण्याची प्रक्रिया सतत चालू दिसून येते. जागतिकीकरणाच्या युगात देखील लोकसाहित्याचे सजीव विशेष रूपात अस्तित्व टिकून आहे. लोकसाहित्यातील जिवंतपणा टिकवून ठेवण्याचे कार्य हे समूह माणसाकडून सहजपणे घडत जाते. कारण जीवनचक्रातील व्यवहार, निसर्ग यातील आनंद मिळवून स्वतःसोबत समूहाच्या मनोरंजनासाठी, समाधानासाठी समूहमन आविष्कृत होत असते. येथेच अभिसरणाची प्रक्रिया सुरू होते. त्यातून लोकजीवनाची झोपती ना कोणती गरज भागविली जाते. जसे की सामाजिक संस्थांना बळ देणे, काही समाज विघातक वर्गांचा निषेध नैतिक मूल्यांची पाठराखण इ. परंपरेने राहक म्हणून लोकसाहित्य करित असते. निरनिराळ्या लोकसाहित्य प्रकारांकडून भिन्न भिन्न कार्ये पार पाडली जातात.

कोणत्याही राज्यातील लोकसाहित्य असो, कला प्रकार असो मात्र त्यातून व्यक्त होणारा आशय हा मात्र माणसा माणसांमध्ये भावनात्मक एकरूपता, प्रबोधन करणारा असतो हे नाकारता येणार नाही. गोंधळ, झरूड, तमाशा या महाराष्ट्रातील लोककला प्रकारांची बाजू आजही मराठी माणसाच्या मनावर आहे. परंतु त्या कला प्रकारांमध्ये आधुनिकतेने, प्रसारमाध्यमांच्या प्रभावामुळे अभिरूची व सादरीकरणात बदल झाला. अर्थात लोकमनोरंजन सोबत लोकपरिवर्तन आणि लोकजागृतीचा मूर मात्र टिकून आहे ही वास्तविकता दिसते.

लोकनाट्याच्या अंगाने पाहिल्यास कर्नाटकातील

यक्षगान, उत्तर प्रदेशातील नौटंकी किंवा गुजरातमधील 'भवाई' कोणताही प्रकार असो त्यातून धर्म-श्रद्धा-विधी यांचे प्रकटीकरण होत असते. जसे की गुजरात मधील 'भवाई' परंपरागत लोकनाट्य आहे. भवाई शब्दातील 'भव' म्हणजे विश्व, जगत आणि 'आई' म्हणजे माता. जगतची जननी-जगदंबा. देवी जगदंबेला केंद्रस्थानी मानून नाटक सादर करण्यात येते. भवाईची सुरुवात असाईत यांनी केली. त्याविषयी अनेक दंतकथा प्रचलित आहेत. प्रस्तुत विवेचनात सामाजिक व सांस्कृतिक अभिसरणाच्या अनुषंगाने पाहिल्यास भवाई भावप्रधान नाटक असून असाईत यांनी सामाजिक कुप्रथांवर प्रहार केला आहे. पूर्वी सिनेमा, टी.व्ही. सारखे साधन नव्हते तेव्हा विभिन्न वेश-स्वांग द्वारा लोकांना शिक्षण, ज्ञान आणि मनोरंजन केले जात होते. असाईत यांनी समाजातील सर्वच स्तरातील लोकांच्या जीवनातील अत्यंत सूक्ष्म अशा गोष्टींची मांडणी त्या त्या सोंगात केली आहे. मानवी स्वभावाचा त्यांनी सखोल अभ्यास केला असावा. त्या दृष्टीने त्यांची अभिव्यक्ती जणू काही मानसशास्त्रीय दृष्टिकोनातून झाली आहे असे म्हणणे संयुक्तिक ठरेल. परंतु 'भवाई' या लोककला प्रकारास आज अवकळा आली आहे तरी गुजरातमध्ये काही नाट्यसंस्था, सामाजिक संस्था, महाविद्यालये यांनी अशा परंपरागत माध्यमांचा अभ्यासक्रम सुरू केला आहे. त्यामध्ये 'भवाई' चे पण प्रशिक्षण दिले जाते. सद्यःस्थितीतील सामाजिक प्रश्नांवर, समस्यांवर आधारित भवाईचे प्रयोग केले जातात. उदा. स्त्री शिक्षण, पाणी प्रश्न, पर्यावरण इ. अर्थात सामाजिक भान हे लोकनाट्यातून प्रकट होतांना दिसते.

लोकगीताचा विचार केल्यास लोकसाहित्याचा आत्मा म्हणजे लोकगीत असे म्हणणे अतिशयोक्तीचे ठरणार नाही. कारण लोकगीत विपुल प्रमाणात आहेत. मानवी जीवनात घडणाऱ्या घटनांना जेव्हा भावाभिव्यक्तीचा स्पर्श होतो तेव्हा लोकगीत स्फुरत असते. लोकोमीसभर लोकगीत हे समाजदर्शन

घडविणारे असून त्यांच्याकडून संस्कृतीचे संरक्षण आणि संवर्धन सहज, परंपरेने होत आले आहे. लोकगीतांद्वारा वर्षभरातून येणाऱ्या सण-उत्सव, जन्म-लग्न-मृत्यू इ. प्रसंगांमध्ये सातत्य आणि त्यांच्याशी समाजातील सर्व अंगांना जोडण्याचे किंबहुना आत्मीय नाते जोडण्याचे कार्य होत असते. सण-उत्सवांच्या संदर्भातील लोकगीतांचा विचार केल्यास महाराष्ट्रातील 'कानबाई' उत्सव असो किंवा गुजरातमधील 'शंदल माता' उत्सव असो त्या दोघांमधील साम्य-धार्मिक व्यवहार, श्रध्दा यातून लोकसंस्कृतीचे दर्शन घडते. कारण कोणत्याही सामाजिक संस्कृतीचे दर्शन हे धार्मिक-श्रध्दा यांच्या अस्मितेच्या संरक्षणामुळे घडत असते. धार्मिक विधीमुळे मानवी जीवनात समाधान-शांती लाभत असते. कानबाई आणि शंदल उत्सवातील लोकगीतांमधून सूर्य आणि शक्तीच्या उपासनेचे वर्णन केलेले आहे. पूजा विधींमधील प्रतीकांचा उल्लेख हे निसर्ग आणि शक्ती याचे महत्त्व पटवून देणारे आहेत. पंचमहाभूतांचे मानवी जीवनातील स्थान, त्यांच्या विषयी आदर-श्रध्दा यातून संस्कृतीची ओळख लोकगीतांमधून होतांना दिसते. कानबाई आणि शंदल या दोन्ही धार्मिक विधी सर्जन विधी असून अदृश्य शक्तीची उपासना यामधून एकत्वामधून अनेकत्व आणि अनेकत्वामधून एकाच कडे पाहण्याची विशाल दृष्टी लाभते. आजच्या यांत्रिकीकरणाच्या युगात होणारा निसर्गाचा न्हास त्यामुळे येणाऱ्या आपत्ती, संकटे यापासून संरक्षण व्हावे व त्या अनुषंगाने संस्कृतीतील चिरंतन व जीवनाला उन्नत करणाऱ्या गोष्टींचे जतन केले जाते.

सीमावर्ती प्रदेशातील लोकसाहित्यामध्ये बहुतांशी साम्य दिसून येते. त्या त्या प्रदेशातील लोकसाहित्यातील मूल्यांचे आदान-प्रदान होत असते. प्रस्तुत लेखात

गुजरात-महाराष्ट्र राज्यातील लोकसाहित्याची उदाहरणे त्या उद्देशातूनच नमूद केली आहेत. भाषा बदल असली तरी मात्र त्यामध्ये आध्यात्मिक तत्त्वज्ञान व जीवनमूल्य यांची परंपरा दिसून येते. मूल्य न्हासाचा काळ असला तरी मात्र लोकसाहित्यातील सामाजिक भान, संस्कृतीची अस्मिता मानवी जीवनाला उन्नत करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण आहेत. जीवनविषयक जाणिवांमध्ये बदल झाला असला तरी मात्र सामाजिक भान व संस्कृतीची ओळख करून देणाऱ्या लोकसाहित्याची व्याप्ती लक्षात घेऊन त्याचे जतन, संवर्धन व संशोधनाची दिशा नव्या काळाशी नाते जोडणारी असावी. लोकसंस्कृतीच्या अमूल्य संपत्तीने भरलेला हा गाभारा जपण्यासाठी अर्थात जतन करण्यासाठी लोक सहयोग, लोक जागृती व संस्कृतीवरील आस्था गरजेची आहे.

संदर्भ ग्रंथ

- १) भागवत दुर्गा - 'धर्म आणि लोकसाहित्य' पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई
- २) मांडे प्रभाकर - 'लोकसाहित्याचे स्वरूप', परिमल प्रकाशन, औरंगाबाद
- ३) वाकोडे मधुकर - 'लोकप्रतिभा आणि लोकतत्वे' लोकवाङ्मय गृह, मुंबई
- ४) करनकाळ पुष्पलता - 'खानदेशातील लोकदेवता कानबाई', गोदावरी प्रकाशन, औरंगाबाद
- ५) जानी बळवंत - 'गुजराती लोकसाहित्य विमर्श' पार्श्व पब्लिकेशन, मुंबई
- ६) शिंदे विश्वनाथ - 'लोकसाहित्य मीमांसा' स्नेहवर्धन पब्लिशिंग, पुणे
- ७) मांडे प्रभाकर - 'लोकसाहित्याचे अंतःप्रवाह' कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे